

FATABUREN 1973

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1973

Redaktion: Christian Axel-Nilsson · Nils Erik Bæhrendtz
Harald Hvarfner · Skans Torsten Nilsson
Layout: Torsten Stäåf
Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1973
ISBN 91 7108 068 6

Pärmens färgbild: Veteranen berättar. Detalj av en akvarell av
Bengt Nordenberg 1854. Privat ägo.

Herskab og tyende på en lille herregård

Følgende beskrivelse vil udelukkende være fra mit hjem, som mine forældre overtog 10 dage efter min fødsel, altså i 1892. Hovedgården "Hejselt" ligger i Torslev sogn, Sæby Jurisdiktion pr. Dybvad station. Oplysninger om gården de sidste tyve år af forrige århundrede har jeg fra min mor (min far døde allerede i 1895) og ældre pårørende op til første Verdenskrigs udbrud.

For at kunne forstå den flid og sparsommelighed, som mine forældre udviste, er det nødvendigt med en kort karakteristik af dem. Som unge og forlovede var de uden midler. Min far var snild til al slags arbejde, både som tømrer og murer. Min mor lovede at vente 3 år, medens far rejste til Amerika. Ventetiden strakte sig til 5 år, men da han kom hjem med 7.000 dollars, var han efter danske forhold en velhavende mand.

Min mor var i disse år husjomfru og mejske på større gårde. Der var meget dårlige tider dengang. Efter at far havde startet et bageri og en vognmandsforretning i Sindal, købte han en ejendom med mølleri, men alt dette blev realiseret i 1892, da han overtog Hejselt, som da var en meget forsømt gård. Min far var en streng, men en god arbejdsgiver efter datidens forhold, og ikke mindre end 5 af hans medhjælpere flyttede med.

Der var på Hejselt to forskellige slags husmænd. Nogle havde lidt jord til ejendommen og holdt en ko eller to køer samt nogle svin og høns. De skulle arbejde visse dage på gården uden betaling, men var næsten tvungen til at komme oftere, da de manglede korn og ligeledes måtte betale for at slå hø på alle grøftekanter. Andre var faste husmænd, som mødte hver dag. Fælles for dem var, at de hver fik 10.000 törv årligt, de lånte gårdens heste om søndagene for at køre törvene hjem. Der var tre faste husmænd til gården, hvoraf de to selv ejede jord. Husene lå alle i udkanten af markerne. Der var kun tale om løse daglejere i høstens tid, og det var for det meste »bisser«, der ikke var til at holde på, så snart de fik penge.

Husmændene mødte en halv time før udrykning for at spise, om sommeren kl. 6 og om vinteren kl. 7. Spisningen foregik i borgestuen sammen med gårdens staldkarl og de øvrige 5 à 6 faste karle.

Forvalteren gav ordre i hestestalden, og alt markarbejde gik forud. Var det dårligt vejr, blev der tærsket dels med plejle eller med maskine med hesteomgang. Der måtte altid være rigeligt med plejltærsket halm (tag), da alle udhusene var stråtækkede. Ved maskintærskning skulle der

stort mandskab til, da maskinen selvfølgelig var faststående, så at kornet måtte bringes hen til den, og al den löse halm bæres bort i reb. Forkarlen lagde altid i maskinen; denne mand var en autoritet på sit område. Han var en ældre ungkarl på ca. 30 år. Ham skulle de alle lystre, og han holdt orden såvel ude som inde ved bordet. Hvis ikke de andre fulgte skik og brug eller var næsvise, kendte han kun een måde, nemlig at slå. Den yngste av karlene körte altid hesten for omgangen. Uden hensyn til vind og vejr sad han på et bord ovenover »rosværket«, og havde han ikke holdt hestene jævnt igang, fik han prygl om aftenen.

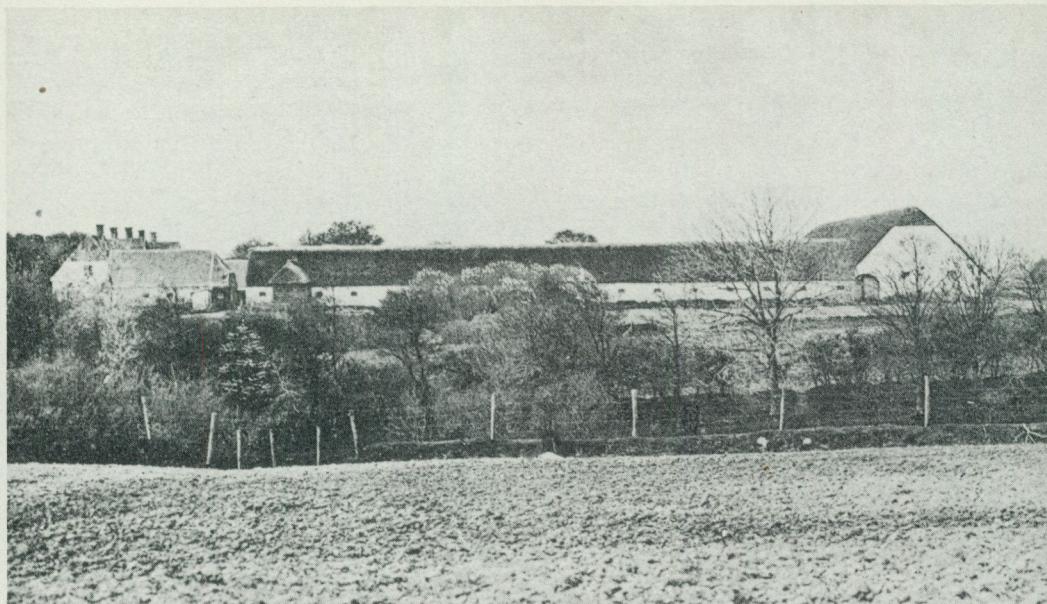
Udover dette mandskab var der en rögter, som sammen med kone og börn passede besætningen. Han var den eneste gifte, som boede på gården. Först senere gik man over til at holde gift fodermester; denne sidste stod for slagtning af kreaturer og kalve, men ikke svin.

Foruden husjomfru var der stuepige, kokke- og bryggeripige, og ofte en yngre hjælpepige. I tiden da der var rögter, forestod husjomfruen malkningen, og hver ko blev eftermalket, hvortil man benyttede et pottemål. Hun veg ikke fra spanden, för de var låset inde i kælderen. Bryggeripigen og hjælpepigen hjalp med malkningen, disse fik yderligere støtte af to af husmandskonerne. Disse sidste fik betaling pr. ko — vistnok 5 öre ved årshundredskiftet. Man skiftedes til at malke de forskellige köer, fordi man mente, köerne derved blev bedre malket. Mælken var under kontrol, da den ellers blev stjålet; men set fra anden side var

husmændene nödt til at tage selv for overhovedet at kunne leve. Den yngste pige passede höns og andet fjerkræ. I modsætning til de mindre gårde havde pigerne ingen markarbejde på herregårdene, men der var også nok at tage vare på inde, såsom brygning, bagning og behandling af uld.

Brygning af öl var den såkaldte bryggeripiges arbejde, dog under opsig af husmoderen, især når gæren skulle tilsættes i de store kar. Karrene blev altid holdt meget rene, men til trods derfor blev ölet ikke altid godt. De förste dage havde det i reglen en fersk og mat smag, således var det så nogenlunde i to uger; men de sidste fjorten dage var det som oftest pivesurt, men blev dog alligevel altid drukket med synlig velbehag. Det hændte, at det blev så surt, at een af karlene listede ned i kælderen og åbnede hanerne, så det hele löb ud, og der måtte hurtigst muligt brygges igen.

Bagningen foregik i en af sideflöjene, hvor der også var snedkerstue og værelse til forvalteren. I skoven lå der altid udhugstbunker af fyr, og med dette materiale blev der fyret. I et stort aflangt kar blev dejen »kneget«¹ ofte af 2—3 kvinder, hvoraf den ene altid stod for det. Det var altid en ældre kone, i reglen fra et af de nærliggende huse. Fra tidlig morgen begyndte fyringen, og når det så skönnedes nok, blev ovnen rensed, fejdet og vasket over med en våd klud, efter at temperaturen var taget, derefter sættes de formede bröd ind, og nu var ovnen under stadig opsig, da brödene som regel ikke blev bagt lige godt over det hele. Brödene var på

1. Hejselt, postkort fra kort efter 1900.

2. Folkene på Hejselt för 1916. Siddende fra venstre ejeren (enke), underforvalter, hushomfru, kokkepige (som deltog i malkning), fast tjenestekarl, bryggeripige (som deltog i malkning), fast karl, rögter. Stående fra venstre forvalteren (søn af ejeren), 3 gifte husmænd, staldkarl, fast karl, 2 stuepiger (som også deltog i malkning) og endelig forkarlen. Dertil kom i roesæsonen 6 polakker.

ca. 12 pund, og i reglen blev der bagt for 6 uger ad gangen. Nybagt brød var godt, men altid med en hård skorpe, senere hen var det ofte nødvendigt at vaske brødene og tørre dem, da de ellers ville mugne og muldne de sidste par uger, selv om de altid blev opbevaret på et køligt og tørt sted, for at intet skulle gå til spille. Af brødene blev den hårde skorpe altid brugt til öllebrød, som var en stadig middagsret hver lørdag, og da var eftermaden altid sild. Disse sild blev taget direkte op af salttønden og serveret — een til hver mand. Selv om der var kartofler og sovs, var det i reglen kun husmændene, der spiste dem eller tog dem med hjem. De andre karle var misfornøjede med disse ikke rengjorte sild og lavede tit sjov med dem. Jeg husker engang, at alle sildene var sat i en lang række på det lange bord med fire tændstikker som ben under hver. Dette forandrede dog ikke lørdagsmiddagene.

Der var mange får på gården, og to gange om året blev de klippet, efter at de var vasket i store kar og havde fået lov at tørre. Det var altid husmændenes koner, der foretog klipningen med en solid mand til hjælp, hvis opgave bestod i at binde fårene og overvåge, at der ikke gik svind i ulden. Betalingen var ikke stor. Det kunne ske, at de stak lidt uld til side. Uldens bearbejdning skete i vinterhalvåret. I et særligt kammer sad pigerne og ofte en husmandskone, de kartede og spandt, dette foregik som regel om eftermiddagen, kun sjældent om aftenen.

Aftenen var mere forbeholdt stopning og lapning, og da var det sjældent, at pigerne deltog. Derimod var

husjomfruen og lærerinden altid beskæftiget med noget, dog oftest deres eget sytøj.

Arbejdstiden var delt i sommer- og vintertid. Sommertiden var fra 1. april til 1. oktober, i denne tid blev der normalt ikke fyret i kakkelovnen, uanset hvorledes vejret var. Staldkarlen var første mand oppe og kaldte på det øvrige mandskab. Malkepigerne kaldte fodermesteren på, og de øvrige piger var det husjomfruens pligt at få op. Om vinteren blev der først forrettet staldtjeneste, og bagefter spist. Morgenmålet var skummet varm mælk i store lurfade med rugbrødstærninger i og dertil 2 skiver smurt rugbrød med ost og andet pålæg, ofte kalveost².

Der var mellemmader til formiddagen, da der var hvil en halv time. Kl. 12 var der middag (»öhne«), denne var i reglen dagsbestemt. I store lurfade, hvoraf 4 kunne söbe sammen, var der altid rigelig af suppe, vælling eller grød. Derimod var der altid portionsvis af eftermaden, som madmoderen eller jomfruen stod for.

Der holdtes i reglen 1 1/2 times middag, hvor alle sov middagssövn pånær køkkenpigerne, som havde fri til kl. 3. Igen var der hvilepause på en halv time midt på eftermiddagen, og medens hestene åd af muleposen, spiste karlene de til middag udleverede 2 skiver brød.

Der var aften kl. 8, men var der noget vigtigt arbejde, fortsattes der ofte en time. I hö- eller kornhöst blev man ved så længe, man kunne se, og ofte ved hjælp af petroleumslygten. Til aftensmåltidet (»natter«) stod den på skummet mælk, dog ofte

Axel Thrane:
Herskab og tyende
på en lille herregård

med kold grød til fra middagen, dertil 2 skiver smurt rugbrød, og ønskede karlene mere, var brødet uden margarine.

Husmændene gik i reglen straks hjem efter måltidet for at hvile efter den lange dag. Karlene blev siddende for at vente på, at pigerne skulle blive færdige i køkkenet og derefter komme ned i borgestuen. Så blev der ofte livligt dernede, og hyl og skrig hørtes ofte blandet med et eller andet musikinstrument. På stengulvet blev der danset ofte med bare ben eller på strömpesokker. Kortspillet blev også dyrket og var vistnok mest »fedtmule«. Når den store petroleumslampe brændte ud, som hang over bordet, var det slut med denne lystighed, da denne væske var rationeret og

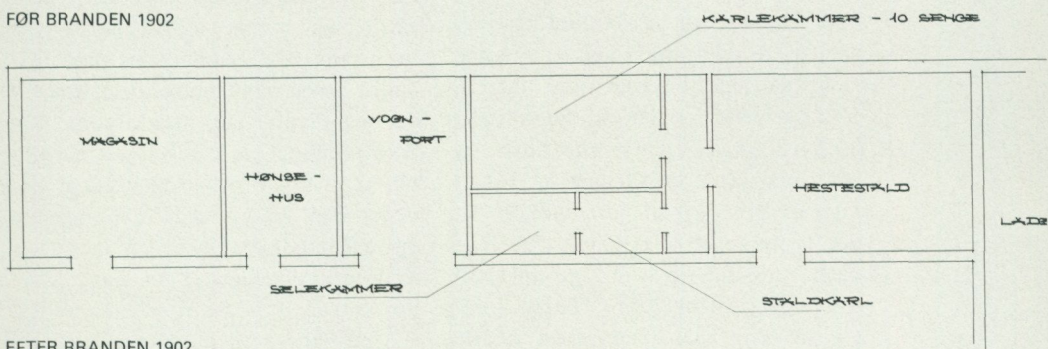
ikke kunne fås uden husjomfruens nøgler.

Man gik til ro, pigerne havde deres værelser ovenpå den ene ende af hovedbygningen, 2 senge i hvert værelse. Det var selvfølgelig halm-senge med grov undermadras, lagener og en tung fjerdyne, men ingen hovedpuder. Således havde karlene det også, disse skulle over gården og igennem hele hestestalden for at komme til deres store kammer. I dette rum med stengulv stod der til stadighed 8—9 enkeltmandssenge (se tegningen). Ved gårdens brand i 1902 blev der dog forandring.

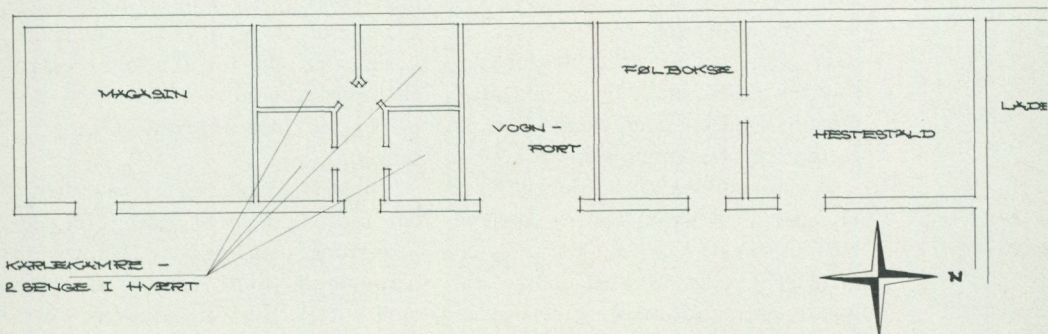
Som allerede nævnt opholdt tjene-stefolkene sig i borgestuen om aftenen, idet det var det eneste sted, der var varme om vinteren, dog skiftedes

3. Axel Thrane
har efter hukom-
melsen tegnet belig-
genheden af tjeneste-
karlenes kamre i
Hejselt för og efter
branden i 1902.

FØR BRANDEN 1902

EFTER BRANDEN 1902

pigerne til at hjælpe med huslige sysler om aftenen, vistnok et par timer. Foruden stopning, også af sække, var der rulning, strygning og støbning af lys. Ved de sidste ting var husmoderen eller husjomfruen til stede. Rulningen foregik med de gamle vipperuller, en kasse hvori der var en masse kampesten. Den betjentes af 3 kvinder, een i var ende af kassen, og een til at lægge på stokken. Strygningen var med boltejern, som holdtes varme i komfurilden. Lysestøbningen foregik i kælderens. I en høj, smal tønne var der lunken talg, hvor tanerne af bomuldsgarn kastet over en pind blev dyppet adskillige gange, indtil de havde en tykkelse som en finger.

Til trods for den lange arbejdsdag, var der meget lidt frihed. Udover de almindelige helligdage fik ingen fri, uden det var til større familieanliggender, det var vanskeligt at komme langt, da man kun kom frem til fods. Ved overarbejde eller på anden måde at have udvist flid kunne karle og piger dog få en enkelt dag fri, for at tage til byen for at gøre indköb. Et årligt markedsbesøg blev heller ikke nægtet, og det var som regel til Hjalperup eller Brönderslev. Turen foregik til fods, men som oftest fik de køre med bönderne. Da de store dyrskuer begyndte, blev det for de store gårde en fast regel at tjenestefolkene blev kört til byen, dog altid med en solid kusk, da stemningen på hjemturen ofte kunne være høj.

Om söndagene gik karle og piger ofte hen til husmændene og hjalp til med et eller andet, det var dog en ufravigelig pligt først at spørge om lov, ingen måtte forlade gården uden

lov, hvis det skete, kom det ind under almindelig hustugt.

Det var så at sige ingen omgang med nabogårdenes³ tjenestefolk. I Hejselt skov var der lagt dansegulv, og der blev holdt adskillige sommerfester, som i reglen altid endte med slagsmål. Sognefogeden blev hentet, og undertiden måtte nogle köres til Sæby arrest. Sommerfesterne blev derfor nedlagt af samme grund.

Hvis der kom fremmede karle til gårdens höstgilde, blev der ofte slagsmål. Brændevinen kostede 28 öre pr. pot, og når den flöd i rigelig grad, kunne den nok få til eksempel gammelt nag til at blusse op, hvad tit hændte, eller også var der kamp om pigerne.

Under arbejdsdagen har jeg nævnt karle- og pigeværelserne på Hejselt, disse forhold eksisterede ikke på alle gårde; på mange større gårde var hver seng til to karle eller piger, på andre gårde var rummene så små, at der var etagesenge; men det var dog ikke almindeligt. Udover det nævnte udstyr af sengene kan nævnes, at linnedet blev udskiftet hver 6. ugedag og rent håndklæde hver 14. dag, dette ændredes dog senere til mere rene forhold.

Med hensyn til at sove ude eller i höet, så var det kun lösarbejderne, der gjorde dette, de var ofte ældre karle, som kom for at søge arbejde i en travl tid. Som regel havde de utøj på sig og blev forment adgang til sengene.

Husbond og madmoder var navne, der blev benyttet i daglig omtaleform, dog skete det, at førstnævnte blev omtalt som »Ham si'el« eller også »Maj«. Der var på de lidt større

4. Hovedbygningen
til herregården Hejselt
set ind over
gårdspladsen. Foto-
graferet 1934 af
Hugo Mathiesen.

5. Herregården
Hejselt fotografe-
ret 1934 fra haven.

gårde og herregården et føleligt skel mellem parterne. Det føltes i det daglige, og ville tjenestefolkene opnå en gunst, måtte der tit både höflighed og ydmyghed til. Kun på de mindre og lidt større gårde spiste tjenestefolkene med husbonden, men på de helt store gårde fandt dette ikke sted. I borgestuen sad forkarlen for enden af bordet, og för han begyndte, vovede ingen at stikke til fadet. På hver side af ham sad de ældre karle, derefter husmændene og knægtene, hvis der var sådanne. Pigerne spiste i kökkenet og sad under måltidet på det lange bord. På de mindre gårde var maden ens til begge parter, men på de større var den mad, herskabet fik, den bedste.

Tjenestekarlene havde ikke samkvem med gårdmandens sønner eller døtre; men på de mindre gårde hændte det dog, at de unge fik lov at gifte sig, selv om de ikke hørte til samme stand. På de større gårde var det sjældent med helt unge karle; men ofte kom husmandens søn på den større gård efter at have tjent nogle år hos bönderne.

Det var ikke rart at være den yngste, thi når der skulle hentes brændevin om aftenen hos hökeren, så blev han sendt afsted, og han blev ofte misbrugt under arbejdets gang; havde forkarlen ikke autoritet og holdt hånden over ham, havde han det ikke godt. Det skete under husbondens fraværelse, at den unge karl blev sendt til en anden gård for at låne et »öjemål« og på mange andre måder forsögte man at genere ham.

Forholdet mellem karlene og pigerne kunne ofte give husbonden hovedpine. Selv om yderdören blev låst

hver aften, kunne den altid åbnes af en villig pige, og karlene kom ind. Når så husjomfruen begyndte at tale om, at nu var Maria begyndt at spise rugbröd med et tykt lag grøn sæbe på, så vidste alle, at forholdet havde fået følger. Var det i den tid, da der var grønne hyldebær, så konsumerede de en masse af dem, men var alle midler forgæves, kom de til husmoderen og lagde kortene på bordet. Pigen fik lov at blive så længe som muligt, men skulle dog bort inden födselen. Engang midt om vinteren i et frygteligt snevejr, fik en pige veer. Hurtigst muligt blev der spændt for en slæde, og under store vanskeligheder nåede de hendes hjem. En anden, förövrigt meget dygtig pige, havde altid to kavalerer, til stor fortrydelse for hendes ældre og grimme medsöster i værelset. Den siste klagede til min mor, og da denne foreholdt pigen det upassende i forholdet, svarede hun: Det er let for Dem at sige dette til mig, Deres dör er der ingen der banker på (min mor havde da længe siddet som enke).

Tjenestekarlene kom i almindelighed fra husmandssteder, og först efter nogle års tjeneste hos gårdmændene lod de sig fæste til de større gårde, da var de övet i at bære 200 pund korn op på magasinet, det var en af de opgaver, de måtte udföre for at få fuld lön. Fra det faststående tærskværk og til magasinet var der ofte en lang vej, og det var derfor en jobspost med kornbæring.

Gårdsmandsbörnene tog i reglen plads hos andre gårdmænd, og det gav ofte anledning til giftermål, dette sidste forhold ændredes dog ved århundredeskiftet, idet de unge fra de

almindelige gårde tog plads på herregårdene som landvæsenselever, og ofte til en meget lille løn. Ved en større gård med meget moderne maskiner og et lige så moderne landbrug måtte eleverne ofte betale fra 400 til 600 kroner for at udføre alt forefaldende arbejde. Eleverne spiste og havde ofte ophold inde. Efter et sådant ophold, var det med at få en god anbefaling, og når de unge havde haft flere års ophold på forskellige gårde, var der udsigt til at få en fodermesterplads, som mange drømte om, men som altid var dårligt lønnet. Andre rejste hjem, og forsøgte ofte med held at præstere det i hjemmet, som de havde lært ude.

Som regel var det på hjemegnen, at karle og piger tog tjeneste, og skete det, at en karl eller pige kom langvejs fra, var der som regel en årsag, ofte kunne deres skudsmålsbog fortælle lidt herom, selv om det længe var forbudt arbejdsgiveren at skrive noget i bogen udover fæstemålets længde. Engang fik vi en pige, i hvis skudsmålsbog der foruden tjenestetiden havde en tilføjelse, der lød: Er dygtig, men meget kælen anlagt. Begge dele viste sig at være sandt.

Sidst i forrige århundrede kom der en del svensk arbejdskraft her til landet indenfor landbruget, og mange blev her i landet, og mange giftede sig med danske. Endvidere kom der også mange polakker her til landet. Efter de dårlige landbrugstider i 1880 begyndte landmændene at dyrke roer, og efterhånden som arealerne blev udvidet betydeligt, blev det vanskeligt at få roerne luget; til dette arbejde var polakkerne dygtige, og da det kun var for sæsonen, blev denne arbejds-

udøvelse ikke forbudt før den første verdenskrig. De fleste var kvinder, og mange af disse blev gift med danske mænd og eliminerede derved opholdstilladelsen. De fleste kvinder var dygtige, arbejdsomme og sparsommelige, og var kun vant til små fornødenheder fra deres hjemland.

På Hejselt var der i flere år 6 kvindelige polakker. De kunne tjene 3—400 kroner i en sæson, og udover dette fik de kun udleveret kartofler og skummet mælk. Som romersk katoliker holdt de deres mange helligdage strengt efterretteligt, og kun ved henvendelse til deres overhovede, den katolske biskop i Ålborg, kunne der dispenseres i en travl tid. De 6 kvinder lå i et mindre værelse i to senge; de sov skavfest, d.v.s. to med hovedet i den ene ende og een i midten med hovedet i fodenden.

Fæstemålene for langt de flestes vedkommende gik fra 1. november og blev i reglen forlænget, selv på de store gårde, hvis blot forholdene var nogenlunde; der var jo rigeligt med arbejdskraft, og ofte kom karle og piger fra de mindre gårde og søgte arbejde på herregården, hvor der var flere folk og mere livligt. Mange fæstemål blev også indgået på de store efterårsmarkeder, som f. eks. i Brønderslev og Sæby. Det var markeder for dyr, men også folkemarked, og dertil kunne karle og piger få fri for at søge ny tjeneste.

Arbejdsgiveren gav fæstepenge, og det var i reglen 2 kroner over hele linien, dertil kom, at arbejdsgiveren ofte fik skudsmålsbogen udleveret i pant eller skrev i den om fæstemålets indgåelse. Dette ændredes dog totalt, da fæstekontorerne oprettedes først i

halvfemserne. Der kunne såvel arbejdsgiver som tjenestefolk for nogle få kroner vælge mellem tilbudene. Disse fæstkontorer gik efter mange års forløb over til arbejdsanvisningskontorer.

Der var to skiftedage: 1. maj og 1. november, hvoraf den sidste var langt den største. Det var almindelig skik og brug, at man holdt op med at arbejde kl. 12 middag på skiftedagene, derefter fik man de penge, man havde tilgode. De fleste havde skab, kuffert eller kommode, og den nye arbejdsgiver sendte heste og vogn om eftermiddagen for at afhente vedkommendes bagage og person. Hvis karlen eller pigen havde betinget sig en fridag, dels til indkøb eller besøg i hjemmet, kom de først gående dagen efter, og det kunne ofte være en vandring på 2—3 mil. Cykler var der ingen der ejede dengang.

Var der flere karle og piger, der rejste samtidig, fik de ofte lov at holde afskedsgilde med dans. Der blev indkøbt rigeligt av brændevin, som man slet ikke regnede for billig dengang, selv om en helflaske kostede 28 öre, og derefter billigt bagværk, de såkaldte mögstænger, 1 pund kaffe og 5 pund cikorie blev brugt til ca. 50 mennesker; for alle husmændene med koner samt de nærmeste pårørende var inbuddt. Ofte blev det til slagsmål, og borgestuen lignede en slagmark. Et sådant gilde blev altid holdt en lørdag aften.

Man fæstede sig aldrig længere end for et år ad gangen, men ofte blev fæstemålet forlænget, især på de gode arbejdssteder. Det skete også, at pigerne skiftede således at kokkepigen blev stuepige og omvendt. En dygtig

kokkepige kunne også avancere til at blive husjomfru, og derved pludselig blev kaldt »Fröken«. En dygtig karl, der stod respekt om, fik ofte forkarlepladsen og dermed større løn. En karl eller pige, der havde været vrövl med, beholdt man ikke, og han fik heller ingen anbefaling. Hvis fæstekontoret fik det at vide, stod kun de dårligste pladser åben for dem.

For at være fuldgod karl skulle vedkommende helst have aftjent sin værnepligt, og som tidligere fortalt kunne bære 200 pund korn på »nakken«, som man sagde. Ligeledes skulle han ved græsslåningen kunne følge med forkarlen og husmændene. Han skulle kunne læsse et stort læs korn i marken og köre det hjem uden at vælte, skete det, måtte han böde med en pot brændevin til den, der stak det op til ham igen. Ligeledes var det skik, at den, der mistede forken ved afstikningen i laden, måtte böde med 1 pot brændevin til ham, der stod i »stanghullet«.

Helt unge piger var en sjælden ting på de større gårde, og foruden at kunne gøre deres arbejde i almindelighed, skulle de kunne malke et hold köer på 20 stk. på 2 timer.

Aflønning af karle og piger var meget forskellig fra gård til gård. På de større gårde var der som regel kun tale om aflønning i rede penge, men hos bönderne blev der så sent som op til århundredskiftet ofte betalt en stor del i naturalier, for eksempel uld eller klæde.

De ganske unge, som tjente hos bönderne, blev kaldt »bæls« og lillepige. Deres arbejde bestod i at passe köer, får og gæs, ofte havde foræld-

rene får eller en enkelt ko på græs hos bonden for en del af lönnen. Derudover fik de ofte et par træsko eller strømper, der altid var uldne og lange og selvfølgelig hjemmestrikkede. Dertil kunne de få en mindre skilling (pengebelöb). Denne tjenende stilling i de unge år var meget krævende og ofte alt for hård, tidligt skulle de op om morgenen, og hvis der var lösdrift, kunne kreaturerne volde store vanskeligheder. Hvis der var dårlig græsgang, søgte köerne hen i kornet, og var det »bissevejr«, var de slet ikke til at styre. Megen gråd i den anledning er blevet afgivet, især når husbonden var urimelig og skældte ud.

För århundredskiftet var de ældre karle og piger gået over til lön, altså et fast pengebelöb. For de faste husmænds vedkommende var aflönning- en delvis i naturalier. I reglen havde de tre törveskær umiddelbart efter forårssåningen, derudover havde de gårdens heste og redskaber at bruge til egen jordlod, dog som oftest kun i fritiden om söndagen. Overgangen til ren pengelön skete langsomt, eftersom der blev varer i forretningerne at köbe. Det kunne ikke betale sig med det meget hjemmearbejde, men den væsentlige grund var sikkert politisk, idet socialismen havde fået grobund i Danmark, og tyendet begyndte at rejse hovedet og stille fordringer.

De faste karle, som tit var husmandssönnar fra egnen, fik deres töj vasket og repareret hjemme, men karle langvejs fra fik en husmandskone til at ordne töjet, og i mange år var betalingen 5 kroner.

På de større gårde var der altid

husmænd, nogle var faste og arbejdede hver dag på gården og fik ugelön hver lördag aften; andre sad i små huse med en mindre jordlod til og skulle arbejde visse dage om ugen, men uden betaling. Dog var disse husmænd noget afhængig af gården og fik flere naturalier, da de ellers ikke kunne klare sig. Ofte var der en enkelt lejlighed på gården, og da det blev almindeligt med at holde foder-mester, boede vedkommende på gården. De faste husmænd fik morgenmad og middag på gården og selvfølgelig formiddags og eftermiddags mellemmad.

Karlene og de faste husmænd var altid samlet på gården juleaften og til höstgildet. Disse aftner blev store mængder av suppe og steg konsumeret. Ved höstgildet blev der bagefter danset og senere drukket kaffe. Ved denne fest kunne det undertiden gå livligt til. Der blev ikke i mit hjem givet spiritus, men folkene bragte det med, og ofte kom der fremmede karle med en dunk brændevin. De fremmedes nærværelse gav tit anledning til slagsmål, og så var det altid en urolig nat. Höstgildet blev altid holdt en lördag aften, for at rusen kunne soves ud om söndagen.

De husmænd, der selv havde jord, arbejdede ofte på akkord eller på deling. Ved plejltærskning fik de ved opmåling af kornet en vis part, og ved kartoffeloptagning ligeledes, for eksempel hver tiende eller hver ottende række. Disse rækker skulle blive stående og tages op allersidst. I rede penge fik husmændene för århundredskiftet ca. 35 öre om dagen om vinteren, og 50 öre om sommeren. Ved gödningskörsel stod husmændene

altid i möddingen, de fik da på akkord fra 3 til 5 öre pr. læs til deling og kunne da ved hårdt arbejde erholde nogle öre udover daglönnen.

Husmændenes koner hjalp til i höst og med kartoffeloptagning, ligeledes ved den ret store törveproduktion til gårdens forbrug, ved det sidste arbejde var de med til at »rane« og stable törvene, dette arbejde var altid på akkord, deres lön var dog altid under mændenes. En kone hjalp også ofte til inde i huset og i haven, eller forestod den endelige bagning.

Forholdet mellem husbond og husmænd var i almindelighed godt; men det afhang dog af, hvorledes arbejdsgiveren var, således var det også i tilfælde af sygdom og död. Husbonden var dog pligtig til at hente læge og jordemoder. Ved död ordnede husbonden tit hele begravelsen og stöttede familien på anden måde. Husmændenes stilling var efter vor tids målestok, uværdig. Husmanden og hans familie kunne ikke leve af den ugelön, de fik, hvilket förte til, at man tog selv. Han rapsede lidt hist og her og holdt på den måde livet oppe. Det var et træls liv at være husmand, og som eneste tröst havde han kun brændevinen. At der samtidig blev set ned på husmanden, vidner følgende om. Ved sygdom blev lægen hentet i vogn fra landsbyen Øster Vrå. Hvis ikke han var hjemme, måtte man vente somme tider i flere timer. För han satte sig i vognen, havde han altid foruden taske 2 store stoppede træpiber, een til vejen hen og een til vejen hjem. Hvis det så var en husmandsfamilie, besøget gjaldt, udbröd han altid: Det skravler ikke værd at reparere på.

Den löse medhjælp blev i reglen leveret fra egnens arbejdslöse. Det kunne være unge og ældre folk. Det var mest i höstens tid eller om efteråret, når det store »62« tærskværk, hvis trækraft var et stort lokomobil, blev lejet for at tærske en del af sæden. Der skulle stort mandskab til, idet kornet skulle föres til det faststående værk, og den löse halm samt korn og avner skulle bæres væk. Også til at rense de mange kilometer lange åbne gröfter blev der brugt lös medhjælp. Her gaves der altid akkord, men ved andre arbejder fik de den gængse daglön samt kosten. Disse arbejdere var henvist til lediggang, især om vinteren, men i stedet for at få fattighjælp, satte kommunen tit arbejde i gang med stenslagning eller henviste til skovarbejde. Ved snerydning kom disse arbejdere også til at virke med. Dengang blev landmændene også tvunget af kommunen til at rydde vejen for sne uden betaling, men i stedet for selv at möde, lejede de så de arbejdslöse til at göre arbejdet.

Foruden landarbejderne kom der ofte nogle af landevejens börn i höstens tid og tilböd sig. I reglen var det forhutlede stakler, der nok ville arbejde, men ofte forsvandt efter den første udbetaling. De kaldtes »bisser«, og da de oftest var fulde af utöj, blev de anvist soveplads i höet eller i fodergangen til hestene. Gav man disse arbejdere arbejde i en mindre travl tid, var det altid uden lön, eller også fik vedkommende engang imellem en pakke skrätobak som vederlag for arbejdet.

Ligesom på andre större herregårde var der spögeri på Hejselt, altid sidst

på efteråret omkring november hörtes tydeligt en vogn med et firspand for, der körte op foran hovedbygningen, og et menneske gik ind på kontoret, hvor han opholdt sig i nogle minutter, hvorefter köretöjet igen stormede ud af gården. Rygtet gik, at en tidligere ejer, med drik og kortspil, i dette kontor havde franarret en bygmester hele hans fortjeneste.

En meget mærkelig, men sandfærdig hændelse, skete på Hejselt i firserne; de dårlige tider bevirkede, at den daværende ejer sad meget dårligt i det rent ökonomisk. Om sommaren nedbrændte gården i et uvejr. Under det efterfølgende förhör fattede herredsfogeden mistanke til ejeren, for selv at have påsat branden. Gården var höjt assureret i forhold til de dårlige bygninger. Da ejeren tilmed ikke var særlig afholdt af folkene, gik mange vidner ham imod, idet de mente, at uvejret slet ikke havde raset over egnen. Imidlertid samlede herredsfogeden stadig materiale sammen for at arrestere ejeren. Hen på efteråret fik han fat i et godt vidne, en ung mand som under hele uvejret havde opholdt sig i en höstak sammen med en pige, medens

regnen strömmede ned. Herredsfogeden körte sammen med en betjent fra Sæby til Hejselt for at bringe ejeren i arrest. På dette tidspunkt var gårdens avlsbygninger igen opfört, hovedbygningen var ikke brændt. Ejeren tog pænt imod gæsterne, og efter et större traktement gik de ind i kontoret. Her fremlagde herredsfogeden den nye sigtelse, men ejeren bedyrede sin uskyld og mente, at det var en hævnakt, idet han fornylig havde haft en strid med vidnet. Det havde været meget lummert denne efterårsdag, og et tordenvejr bröd lös under forhandlingerne, og et lyn slog ned, gården nedbrændte igen. Ejeren sprang nu op og slog i bordet for herredsfogeden og sagde: Herren er mit vidne på, at således gik det også til den förste gang. Sigtelsen mod ham blev straks hævet.

Noter:

¹ Kneget, æltet.

² Kalveost betegnelse for sylte lavet af kalveköd.

³ Med nabogårde menes omliggende bondegårde.

Kommentar

Beretningen (NEU nr. 16897) er skrevet 1961 som besvarelse af NEU's spørge-liste om tjenestefolks forhold. Axel Thrane var da flyttet ind i en villa efter et langt liv som landmand. Faderen døde i 1895, da beretteren var 3 år, og moderen styrede da Hejselt med den

ældste sön som bestyrer, indtil gården blev solgt i 1916. Drengen drömte om at gå i faderens fodspor, men da han var uddannet som landvæsenselev og havde været forvalter og overforvalter på forskellige herregårde, var der lukket for indvandring til Amerika. I stedet tog

Axel Thrane:
Herskab og tyende
på en lille herregård

Axel Thrane imod et tilbud fra Litauen, og der var han i 12 år inspektör på en række storgodser. Han nåede lige at komme hjem för krigen, således at han kunne köbe sig en gård i Vendsyssel. Endnu dyrker han i sin höje alderdom jagtens glæder. Beretningens skarpe iakttagelser og knappe stil har den tilfælles med en række tilsvarende beretninger i NEU, skrevet af folk med storgårde som virkeplads.

Herregården Hejselt er nævnt allerede i middelalderen. I 1688 hörde der ca. 40 ha plöjet jord til den, det vil sige 3 til 4 gange mere end en almindelig bondegård på egnen. Den må allerede da betegnes som en mindre herregård, der hade svært ved at bære udgifterne til en adelig families levestof, selv om der til

hovedgården hörde en række fæstegårde, hvis beboere havde arbejdspligt på herregården. I 1738 fik gården borgerlig ejer, og i anden halvdel af 1800årene blev de sidste fæstegårde bortsolgt. Denne historie har Hejselt fælles med en lang række andre herregårde ikke mindst i Vendsyssel.

Hejselt havde omkring århundredskiftet fået et tilliggende på 200 hektarer. Den repræsenterer en storgård med meget stor afstand mellem herskab og tyende socialt og kulturelt, men antallet af led i kommandostrukturen er ikke stort sammenlignet med herregårde med flere tusinde tönder land under plov og med skov, mölleri, ålegård og andre indtægtskilder forbundet med agerbruget.

Ole Højrup